

BEVEZETŐ TANULMÁNY

Előzmények

Egyetemi tanulmányaim során kezdtem el Bécs 18. századi Magyarország-politikája, közelebbről pedig Mária Terézia uralkodásának második, felvilágosult abszolutisztikus szakasza iránt érdeklődni. Ezen a rendkívül szerteágazó kérdéskörön belül is úgy találtam, hogy az Erdélyben érvényesülő bécsi valláspolitikai indítékairól, eredményeiről különösen keveset tudunk. 1998 óta folyamatosan végzett kutatásaim távlati célja, hogy az 1760–70-es évek erdélyi valláspolitikai rendszeréről átfogó képet tudjak rajzolni. E témakörben 2000 tavaszán-nyarán az Pro Renovanda Hungariae Cultura Alapítvány Osztrák-magyar Közös Múlt Szakalapítványa jóvoltából egy-egy hónapot tölthettem el levéltári kutatásokkal a Magyar Országos Levéltárban, illetve Ausztriában a Haus-, Hof- und Staatarchivban.

A közölt források

Ebben a forrásközlésben primer, kiadatlan forrásokat gyűjtöttem össze, fordítottam le és rendeztem kronológiailag sorba. Az összeállításnál az a cél vezérelt, hogy az adott időszak egy meghatározó alperiódusának részletesebb feltárása által a *bécsi udvar* uniós törekvéseinek egy lehetőség szerinti alapsabb metszetét nyújtsam. Vállalkozásomban az is bátorított, hogy a kérdést rendkívül alaposan feltáró I. Tóth Zoltán a kérdést elsősorban nem az *állam*, hanem a *román nemzeteszme* fejlődése szempontjából vizsgálja.

Az iratok 1765 és 1774 között keletkeztek, és egy kivétellel a Bécsben őrzött Államtanács-jegyzőkönyvekből és a Magyar Országos Levéltár A szekciójából származnak. Itt a Kabinet Levéltárból kiemelt és az Országos Levéltárnak átadott magyarországi és erdélyi vonatkozású iratokat vizsgáltam. A kérdés tehát az: megfelelnek-e az 1765–74 közötti évek, illetve az Államtanács-jegyzőkönyvek és az egykori kabineti iratok a kitűzött célnak?

Az Államtanács megmaradt dokumentumainak forrásértéke

A kérdés megválaszolásához először bizonyos forrástani és ügymeneti kérdéseket kell tisztáznunk, amelyek elsősorban az Államtanács jegyzőkönyveinek helyét és értékét jelölik ki a kor forrásai között.

Ismeretes, hogy a Habsburg Birodalom tömbterülete (korabeli kifejezéssel élve a „német” és magyar örökös tartományok) udvari beligazgatási szerveinek és ezek vezetőinek szinte valamennyi legfelsőbb döntésre fölterjesztett irata megfordult az Államtanács előtt. Ennek következtében az Államtanács jegyzőkönyveiben egy helyen lehet az Erdélyi Udvari Kancellária, az Illír Udvari Deputáció, Udvari Haditanács, Udvari Kamara, gróf Breuner és Blümegen (megbízott erdélyi kancellárok és az Erdélyi Udvari Kancellária Vallási Ügyosztályának elnökei), báró (később gróf) Koller (az Illír Udvari Deputáció elnöke) stb. előterjesztéseinek, iratainak, véleményeinek rövid tartalmi kivonatával és a bennük foglalt ügyekben hozott legfelsőbb uralkodói döntésekkel.

Az Államtanács helye az erdélyi vallásügyben és uniós politikában

Az Államtanács központi helyzete különösen fontos tényező az erdélyi vallásügy és uniós politika vonatkozásában.

Ennek oka kettős:

1. a tárgyalt időszak erdélyi vallásigazgatási rendszere:²

- Az udvari kormányzatot illetően a vallásügy alapvetően ki volt véve az Erdélyi Udvari Kancellária hatásköréből. Az ilyen természetű ügyekben az Erdélyi Udvari Kancellária Vallási Ügyosztályának élére helyezett örökös tartományi főhivatalnok elnökök (gróf Breuner, majd gróf Blümegen) tették meg az esedékes előterjesztéseket.³
- Nagy befolyással rendelkezett az erdélyi uniós ügyekre az Illír Udvari Deputáció és annak vezetői, báró von Bartenstein és báró/gróf Koller is.
- Ugyanakkor Erdély nem erdélyi származású guberniumi elnökei és gubernátora, báró Buccow, gróf Hadik, O’Donell és Auersperg a vallásügy területén különleges jogosítványokkal rendelkeztek: véleményüket a normális hivatali utat megkerülve közvetlenül előterjeszthették az uralkodónak.

Ezen személyek fontos előterjesztéseit sikerült az egykori kabineti anyagban megtalálnom. Ezek az ügymeneti kivételek és átfedések egyébként nem tettek jót az erdélyi uniós politika kezelésének: oda vezettek, hogy 1771 végén az

¹ a cseh korona országai is beleértendők

² Ennek a kérdésnek a háttérét sikerült feltárnom kéziratosszerű tanulmányomban „Adalékok az erdélyi vallásügy államtanácsi, kancelláriai, guberniumi tárgyalásaihoz 1765–1773” megjelenés alatt (Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 2003-as évfolyam)

³ Forrásgyűjteményben pl. lásd: MOL A 108 20 154r-v Gróf Blümegen 1772. jan. 5-i notája

Erdélyi Udvari Kancellária nem tudott teljes áttekintést adni az erdélyi uniós politika rendszeréről.⁴

2. A bécsi udvar a katolikus (értve alatta az uniáltat is) vallás támogatásának ügyét rendkívül komplex hivatali kérdésnek tekintette. Ennek megfelelően az általános igazgatás mellett az uniós politika alakításában a többi igazgatási ág (hadügy, pénzügy) is nagy szerepet játszott. A dokumentumgyűjteményből kiderül, hogy az udvar Erdélyben az unitusok hivatalviselés területén történő egyenjogúsításának,⁵ a határőr-kerületek szervezésének és az unitus világi papság anyagi megsegítésének az unió szempontjából különös jelentőséget tulajdonított.

Itt kell azonban megemlítenem az Államtanács-jegyzőkönyvek forrásértékének korlátait is. A nevezett jegyzőkönyvek tartalmazzák az Államtanács elé került ügyirat tartalmi kivonatát és az ügyben született legfelsőbb uralkodói döntést. Ezek a bejegyzések az uralkodó, a trónörökös vagy az Államtanács tagjai számára szolgáltak emlékeztetőül, szerkezetüknél fogva azonban gyakran nem derülnek ki belőlük azok a körülmények, amelyekre a konkrét döntés vonatkozik. A korabelieknek ilyen esetekben rendelkezésükre álltak az Államtanács aktái (véleményező ívei), amelyekből rekonstruálni tudták a tényleges döntést.⁶ Ez a lehetőség számunkra a második világháború pusztításai következtében egyszer és mindenkorra elveszett.

Tapasztalataim szerint ugyanakkor rendkívül sok és sokféle információt lehet nyerni az Államtanács-jegyzőkönyvek rövid bejegyzéseinek és az uralkodói döntéseknek gondos értelmezéséből és elemzéséből, illetve a különböző munkálatok alapos nyomon követéséből. Reményeim szerint a dokumentumgyűjteményből is látható lesz, a különböző hivatkozások, tartalmi bejegyzések, egymás után keletkezett döntések milyen szerencsésen egészítik ki esetenként egymást. Mint ahogy az is, hogy a gyakran igen hosszú előterjesztések időnként igen sok már ismert vagy kevésbé lényeges körülményt tartalmaznak.

Az Államtanács jegyzőkönyveinek fontosságát emeli ki ugyanakkor az a tény is, amelyre EMBER Győző hívta fel először a figyelmet. Ő kötötte először Mária Terézia uralkodása második, felvilágosult abszolutisztikus szakaszának kezdetét az Államtanács létrehozásához, és mutatta ki, hogy az Államtanács

⁴ lásd pl. Legalázatosabb nota MOL A108 20 157r a forrásközlésben

⁵ politikai és kamarai területen egyaránt

⁶ lásd a forrásgyűjteményben szereplő, az Államtanács kancelláriájában fogalmazott 1772. január 8-i notát MOL A108 20 155r-v

tagjai igen tevékenyen, esetenként új, a hatóságok előterjesztéseiben nem szereplő ötletekkel előállva segítették a reformmunkálatok előrehaladását.⁷

Az általam leírtak természetesen egyáltalán nem jelentik azt, hogy a kormányhatósági, kamarai és hadi levéltárak tanulmányozása, az Államtanács jegyzőkönyveiben és a kabineti anyagokban hivatkozott iratok eredetiben történő tanulmányozása felesleges lenne. Csupán azt az állításomat kívántam megfelelően alátámasztani, hogy az Államtanács és a Kabinet forrásai lehetőséget adnak arra, hogy az erdélyi uniós politikáról egy igen átfogó és megbízható képet alkothassunk magunknak. Kutatásaim ütemtervében egyébként 2002 tavaszára, nyarára tervezem az erdélyi kormányhatósági levéltárak feltárásának kezdetét.

Az uniós politika

Fogalma a tárgyalt időszakban

De mit is kell azon a fogalmon értenünk, hogy uniós politika? Legelőször is az unió kifejezést kell tisztáznunk. Unió vagyis egyesülés azt az eseményt jelenti, amikor az elszakadtaknak (skizmatikusoknak) tekintett görögkeleti vallásúak (1054-es nagy vagy kelet-nyugati skizma vagy egyházszakadás) az 1439-es firenzei zsinat uniós pontjainak (filioque, pápai szupremácia) stb. elfogadásával ismételten egyesülnek a magát egyedül egyetemesnek (katolikusnak) tekintő Rómával. Az uniáltak amellet, hogy elismerik a fontos vitapontokban a római katolikus igazságot, megtarthatták görög típusú liturgiájukat, sajátos egyházszervezetüket és a julián naptárat. Innen ered korabeli megnevezésük: görög szertartású uniáltak, latinul graeci ritus uniti (gr. r. u.).

Általánosan ismert dolog, hogy a vallásügy az Erdélyi Fejedelemség kialakulása óta a terület egyik legfontosabb jellegzetessége, és kiemelkedő fontossággal bírt az 1760–70-es években Erdély-politikájában is. A bécsi udvar erdélyi valláspolitikájának két alapvető fontosságú célkitűzése a római katolikus és az uniált (görög katolikus) vallás megerősítése és terjesztésének, terjedésének elősegítése volt. Hangsúlyozni szeretném, hogy az „uniós politika” kifejezés korabeli hivatali gyakorlat megjelölésére szolgál: a tárgyalt időszakban a Currentia ügycsoporton belül⁸ markánsan elkülönült az „uniós (hivatali)

⁷ EMBER, Győző: Der österreichische Staatsrat und Ungarn; in: Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II., Wien 1982.

⁸ Újnonnan előkerült, még megfelelően be nem rendezett ügyek csoportja; lásd a dokumentumgyűjteményben MOL A108 2. csomó 379r: Báró Koller 1768. március 29-i előterjesztése az Illír Udvari Deputáció és az Erdélyi Udvari Kancellária koncertációjáról 23. old. És a hozzá tartozó jegyzetet

ügy”-ek csoportja.⁹ A tárgykör jelölésére előfordul még a „szent unió terjesztése”¹⁰ kifejezés is. Ezek a kifejezések elárulják, hogy uniós politikának az államhatalmi szerveknek azon tevékenységét kell értenünk, amely közvetve vagy közvetlenül az unió terjedését és felvételét segíti elő a görögkeleti egyháziak és laikusok között.

Az uniós politika mozgatórugói –vallási indíték és államérdek

Az 1760–70-es évek uniós politikájában még részben hatott a vallási indíték: „... ki akarná magára venni ilyen sok ezer lélek örök kárhozataért a felelősséget azáltal, hogy ... még jobban megerősíti őket örületükben („Irwahnn”)?” – kérdezheti gróf Koller, az Illír Udvari Deputáció elnöke a mélyen vallásos uralkodónő lelkiismeretére apellálva.¹¹ Az érvek döntő többségét mégsem ez teszi ki, hanem az – ahogyan gróf Koller fenti is előterjesztéséből kitűnik – az *államérdek* következetes szem előtt tartása:

„minden rend kötelességei éppen annyira gyökereznek a vallásban, mint ahogyan a vallás ugyanezen velejáró kötelességek pontos betartásából áll”¹²

Mégis az államérdek hangoztatása is sajátos kontextusba kerül az ellenreformációs politika ezen utolsó időszakában:

„helytelen közbevetések („Einstreuungen” – beszórások) ..., amelyek arra töreksenek, hogy Őfelsége legüdvösebb szándékait más utakra vigyék és zátoryra futtassák („Klippen”). Ezeknek az állítólag a nevezett nagyhercegség fejlesztését („Aufnahm”) szolgáló, a magukban mégis közártalom („gemeinschädliche”) javaslatoknak pedig érezhető csapást kell szenvedniük, a rejtett rossz tanácsot alapos módon fel kell fedni, és lehetőség szerint ki kell kerülni a sötétség gyermekeitől elvárható más fondorlatok és aknamunkákat („Unterbauungen”).”¹³

„Erdélyben az elhunyt Bajtay püspök tájékoztatásának megfelelően a latin rítusúak száma alig haladja meg a százezret. Ez körülbelül tizede a la-

⁹ Unions Sache, Unions Anliegen, Unions Weesen, Unions-Werk

¹⁰ Verbreitung der heiligen Union, Aufnahm der heiligen Union

¹¹ MOL A98 7. csomó 214rv–216v; 233r–237v Gróf Koller 1774. nov. 24-i notája, lásd a forrásgyűjteményben 236r

¹² uo. 237 r-v

¹³ uo. 215v–216r

kosságnak. Ha ehhez az unitus oláhokat az uniónál megtartjuk, és a többi nem unitust az unitus püspök az unióra vezeti (ami Major püspök kimutatása alapján számos esetben sikerült, akkor az ortodox katolikusok száma több mint a felét tenné ki az ottani lakosságnak. Ezzel ők sokkal nagyobb súlyhoz jutnának, ezáltal pedig sokkal nagyobb lendületet lehetne adni más, az ország fejlesztését szolgáló vállalkozásoknak is annál („zu des Landes Aufnahm gereichenden Unternehmungen”), mintha az ortodox katolikusok az eddigi korlátozott állapotban („Beschränkung”) maradnak, vagy olyan előterjesztések, amelyek mindössze túlzottan felismerhető módon célozzák az ő még további csökkentésüket, helyet kapnának. Ahogy tehát az akatolikusok által a megosztottság táplálják az ortodoxok között, amely mindenkor lehetővé teszi, hogy a túlsúlyt megőrizték, és ezek ebből az elsődleges („vorzüglich”) okból az unió létrejöttét („Zustandbildung”) mindenkor gátolják, ..., ezért az állam java szempontjából (zum besten des Staats”) szükséges, sőt égetően fontos, hogy minden erre irányuló törekvést valós fényben lehessen látni, és a tulajdonképpen viszonyokban megértve, ezeket mint helyteleneket lehessen elvetni.”¹⁴

A forrásrészletek elemzéseként az alábbi megállapításokat tehetjük:

- Az igazi államérvék nem lehet ellentétes a vallás érdekével. Hiába szolgálná látszólag egy-egy javaslat látszólag a tartomány érdekét, ha az nem egyezik a vallás érdekével, valójában közártalmas.
- A bécsi udvar az ország fejlesztését szolgáló reformok lehetséges politikai bázisát a katolikusokban látta.
- Ezzel szemben az ország fejlesztését szolgáló reformok politikai ellenfeleit a nem katolikus vallásúakban látta.
- A reformok keresztülvitelét a bécsi udvar szerint elsődlegesen a katolikusok csekély politikai súlya és a nem katolikusok túlsúlya akadályozza.
- A katolikusok korlátozott politikai szerepe elsősorban csekély számukból és megosztottságukból adódik.
- A nem katolikusok célja olyan körülmények teremtése, illetve fenntartása, amelyben a katolikusok további számbeli fogyatkozásra vannak ítélve.
- A katolikusok számáránya megnövelésének legkönnyebben járható útja az erdélyi népesség jelentős túlnyomó részét kitevő románok uniált vallásra való térítése, illetve megtartásuk ezen a valláson.

¹⁴ uo. 233r

Az állam és a görög szertartású felekezetek alkotmányai

Az állami uniós politika mozgásterét többé-kevésbé meghatározta az erdélyi unitus és a görögkeleti vallás alkotmánya („Verfassung”).¹⁵ A fent nevezett helyen az alkotmány definícióját is megtaláljuk: ami alapján a felekezetnek igazságot kell szolgáltatni, és amiben azt meg kell védeni. Vagyis egy felekezet alkotmánya jelenti mindazokat az államhatalom által is elismert jogokat és privilégiumokat, amelyekkel az a felekezet rendelkezik. Véleményem szerint az alább közlendő dokumentumokban fellelhető egyik legfontosabb kérdés az unitus és a görögkeleti egyház alkotmányainak és a Habsburg-államhatalom ezekhez való viszonyulásának kérdése. Jövendő vizsgálataim egyik legfontosabb feladatának tekintem annak a kérdésnek a részletekbe menő vizsgálatát, mit is kell pontosan a görög szertartású vallások alkotmányának tekintenünk.

Az állam és a görög szertartású egyesültek

Az uniós politika sajátja, hogy intézkedései egyszerre érintik – ellenkező hatással – a két görög szertartású felekezetet. Vagyis, az államhatalom az uniós sikeres terjesztésének érdekében egyszerre igyekszik megerősíteni az unitus és gyengíteni a diszunitus felekezetet.

Mostani látásom szerint 1765-ben a Habsburg-államhatalom két döntő jelentőségű projektumot indított meg az unitus vallás megerősítésére: 1., a római katolikusokkal (és velük együtt a többi bevett vallással) való egyenjogúsításukat a hivatalviselés területén,¹⁶ amely - mint az egyik uralkodói döntés kimondja - „az uniós támogatásának és tartós megalapozásának legelőrevőbb („vorträglichste”) eszköze”.¹⁷ 2., az unitus világi klérus hadiadó alóli mentesítését és canonica portiohoz (az unitus egyháziak számára kihalított telek) juttatását, amely anyagi megsegítésükkel volt összefüggésben.¹⁸ Ez utóbbi munkálatok 1773-ban már a befejezés felé közeledtek,¹⁹ sajnos az utolsó lépések feltárásával még adós maradtam.

¹⁵ MOL A 108 20 162r–163r

¹⁶ Haus-, Hof-, und Staatsarchiv Staatsratsprotokolle (rövidítve HHStA StR P) 1077/1765

¹⁷ uo. 20/1770

¹⁸ uo. 1582/1765

¹⁹ uo. 1429; 1801/1773, vide: ENDES Miklós: Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története, Budapest 1935. 367. old.

Az állam és a görög szertartású nem egyesültek

A nevezett időszakban ugyanakkor folyamatos törekvés figyelhető meg a nem unitusok közjogi helyzetének gyöngítésére. Az erdélyi görögkeleti archidiakónusok valószínűleg nem ok nélkül kérelmezték már 1773-ban sem az uralkodónótól, hogy védje meg őket immunitásaikban és privilégiumaikban.²⁰ További kutatásokat igényel annak eldöntése, jelen esetben földesúri vagy éppen állami túlkapások ellen kért-e védelmet a görögkeleti klérus.

Az államhatalom részéről a nem unitusok közjogi helyzetének gyöngítését célzó törekvések ellentmondásos volta leginkább az erdélyi, a karlócai pátriárka joghatósága alól kivett (exempt), egyébként szerb nemzetiségű görögkeleti püspök vonatkozásában érhetőek tetten. Ez a tisztség mintegy szimbóluma volt a vallás közjogi státuszának,²¹ de keletkezését az udvar vezető körei mindössze kényszer szülte politikai döntésnek,²² fennállását pedig pusztán kegyelemnek²³ tekintették. Ennek a kényszer szülte döntésnek pedig már csak az abszolút hatalom természete miatt is törekedni kellett a lehetőség szerint visszavonására.²⁴ Ugyanakkor a püspök személye egy szükséges rossz is volt az államhatalom szempontjából. Vele ugyanis ellenőrizni, csillapítani lehetett az erdélyi nem unitus vallásúakat, és meg lehetett szakítani azokat a szálakat, amelyeket a román népességet a határokon túliakhoz, illetve a magyarországi szerb klérushoz fűzték.

Az erdélyi görögkeleti vallás megtúrt közjogi státuszának fennmaradásához a források szerint leginkább két dolog járult hozzá: folyamatos szökéseik, amelyekkel mintegy az őket ért sérelmek ellen tiltakoztak, illetve az orosz pártfogás. Figyelemre méltó, hogy az 1768–74-es orosz–török háborúban szinte végig orosz csapatok állomásoztak közvetlenül Erdély határainál.

Fordítási, forráskiadási módszereim

Fordítástechnikailag az alábbiak szerint jártam el:

1. Az érthetetlenül összetett mondatokat igyekeztem kisebb egységekre bontani. Ezeket az inkább stiláris, mint tartalmi változtatásokat külön nem jelöltem a szövegben.

²⁰ HHSIA StR P 2251/1773

²¹ lásd alább gróf Koller 1774. október 1-jei iratát: MOL A98 7 214r–237v; 218r–219r–v

²² uo. 220v

²³ HHSIA StR P 328/1770

²⁴ lásd Auersperg 1774. jan. 31-i iratának legvégét: MOL F36 56r–57v

2. A szöveg jobb tagolása érdekében magam is iktattam be a forrásokban eredetileg nem szereplő címeket és alcímeket, de ezek mindig feltüntettem szögletes zárójellel.

3. Nem törekedtem ugyanakkor a szöveg minden áron való magyarítására, nehogy fordításom túlságosan magyarázó legyen.

4. Bizonyos esetekben úgy éreztem, a fordított szövegben elveszik valami, csak a német szövegben érthető, de magyarra lefordíthatatlan finomság. Ilyenkor, ha csak egy-egy szóról vagy szókapcsolatról volt szó, azt a főszövegben zárójelbe téve jegyeztem meg, hosszabb szöveget viszont lábjegyzetben idéztem.

5. A dokumentumok kiadásánál a könnyű visszakereshetőség és ellenőrizhetőség elvét igyekeztem szem előtt tartani.

6. Általánosságban véve igyekeztem szem előtt tartani a jelenleg érvényben lévő forráskiadási szabályzatokat.

Befejezés

Ezekkel a bevezető gondolatokkal szeretném újjára bocsátani ezt a dokumentumgyűjteményt, amely reményeim szerint minden hézagossága ellenére nem elhanyagolható adalékokkal egészíti ki ismereteinket a bécsi udvar erdélyi uniós politikájáról az 1760–70-es évek fordulóján.²⁵

²⁵ A továbbiakban feltett szándékom az 1759–64 és az 1774–80 közötti évek uniós politikájának megfelelő dokumentumait egy-egy hasonló gyűjteménybe összefoglalni.

Ajánlott irodalom²⁶

- Erdély története három kötetben II. kötet (1606-tól 1830-ig) (szerk.: MAKKAI LÁSZLÓ, SZÁSZ ZOLTÁN). Akadémiai Kiadó, Budapest (bármely kiadás)²⁷
- EMBER GYÖZÖ: Egy katolikus államférfi a XVIII. században, in: Regnum egyháztörténeti évkönyv 1936. évf.²⁸
- ENDES MIKLÓS: Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története, Budapest 1935.²⁹
- JANCSÓ BENEDEK: A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota. I. kötet. Budapest 1896.³⁰
- NILLES, NICOLAUS S.J.: Symbolae ad illustrandam historiam Ecclesiae Orientalis in terris Coronae S. Stephani I-II. kötet. Oeniponte 1885.³¹
- TÓTH ANDRÁS: Az erdélyi román kérdés a 18. században. Budapest 1938.
- I. TÓTH ZOLTÁN: Az erdélyi román nacionalizmus első százada (1697–1792). Budapest 1946. (újra kiadva Pro-Print Könyvkiadó Csíkszereda 1998.)³²
- I. TÓTH ZOLTÁN: Parasztozsgalmak az erdélyi Érchegységben 1848-ig. Budapest 1951.³³
- TRÓCSÁNYI ZSOLT: Erdélyi kormányhatósági levéltárak. Budapest 1973.³⁴
- TRÓCSÁNYI ZSOLT: Az 1790-es évek erdélyi rendi reformmozgalmának történetéhez. Budapest 1978.

²⁶ Elsősorban a vallási unióval, idősokkal, érintkező kérdéskörökkel foglalkozó fontos és hozzáférhető művek ismertetése volt a céloim. A kérdés teljes, román nyelvű szakirodalmat is beépítő feldolgozására készülő tanulmányomban szeretnék vállalkozni (tervezett címe „Zsákutcák és előrelépések a bécsi udvar erdélyi vallási uniók politikájában 1765–74”).

²⁷ Alapvető fontosságú nemcsak az uniók politika, hanem a megértéséhez szükséges gazdasági, kulturális, politikai háttér megismerése szempontjából is

²⁸ EMBER György még az 1761–68-as Államtanács-aktákat kutathatta a két világháború közötti idősokban. Bizonyos közlései ezzel a dokumentumgyűjteménnyel is összevethetőek. Tapasztalatom szerint az Államtanács tagjainak (elsősorban báró Borriának) votumai nem helyettesíthetik az ügyben született döntés közlését

²⁹ Bizonyos fenntartásokkal kezelve igen hasznos könyv

³⁰ ebben a műben találtam fontos adatokat Kutfalváról és a balázsfalvi ösztöndíjasok ellátásában betöltött szerepéről

³¹ Alapvető fontosságú dokumentumközlések találhatóak benne. Pl. a fogarasi püspökség 1738-as alapítólevele, vö. 1077/1765 a dokumentumgyűjteményben

³² Alapvető fontosságú mű. További munkám során alapvetően erre építve szeretném kiemelni azokat a részleteket, amelyek árnyalják, esetleg kiegészítik a kérdés eddig ismert vonatkozásait

³³ Elsősorban az 1760-as skizma vonatkozásaira

³⁴ Elsősorban a kormányzattörténeti vonatkozások szempontjából megkerülhetetlen mű